

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

PLEZIER VOOR MENS
ÉN DIER?

HET INZETTEN VAN DIEREN VOOR SPORT, ONTSPANNING, TRADITIE & VERMAAK

SAMENVATTING

Doel en activiteiten van de raad

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de bewindspersonen op het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit gevraagd of op eigen initiatief adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn inclusief diergezondheid en ethische vraagstukken. De RDA bestaat uit ongeveer veertig leden met zeer uiteenlopende achtergrond en deskundigheid, die er op persoonlijke titel en zonder last of ruggespraak zitting in hebben.

De Raad voor Dierenaangelegenheden behandelt vraagstukken over de volle breedte van het dierbeleid: over gehouden en niet-gehouden, dus 'in het wild levende' dieren, over hobbydieren, over gezelschapsdieren, en over productie- en proefdieren.

De RDA legt het resultaat van zijn beraadslagingen neer in een zogenaamde zienswijze. Die geeft een overzicht van wetenschappelijke en maatschappelijke achtergronden van een vraagstuk, en adviseert over beleidsrichtingen en oplossingsrichtingen voor dilemma's. Consensus is niet noodzakelijk: een zienswijze van de Raad kan minderheidsstandpunten bevatten.

Woord vooraf

Sporten, spellen en evenementen met dieren zijn belangrijk in onze samenleving. Van paarden- en duivensport tot viswedstrijden; van rasdierentoonstellingen en roofvogelshows tot aan tradities als levende kerststallen of de haan van Kallemooi. Voor veel beoefenaren is het dé manier van ontspannen en een onderdeel van hun identiteit, voor veel bedrijven een bron van inkomsten.

Er is ook kritiek. Dat komt doordat de visie op omgaan met dieren in de afgelopen decennia is veranderd, zoals we in onze publicatie *Staat van het Dier* (2019) hebben laten zien. Steeds meer Nederlanders vinden dat dieren een moreel recht hebben op een goed leven en inbreuk op hun welzijn wordt steeds minder geaccepteerd.

We zien dat mensen die betrokken zijn bij sport en ontspanning met dieren hun activiteit koesteren en soms een innige band onderhouden met het dier. In een aantal gevallen wordt dat al vertaald in structurele maatregelen voor dierenwelzijn. De verschillen blijken echter groot.

De RDA vindt dat het belang van het dier altijd voorop moet staan. De vraag is: hoe beoordeel je dat? Voor de veehouderij hebben we het begrip 'dierwaardigheid' geïntroduceerd (zienswijze *Dierwaardige veehouderij*, 2021) en hiervoor zes leidende principes

geformuleerd. Deze principes hebben we nu ook uitgewerkt voor sport, ontspanning, traditie en vermaak.

Een van onze aanbevelingen is om aan de slag te gaan met het opstellen en uitvoeren van dierenwelzijnsplannen op basis van deze leidende principes. Zo kunnen betrokkenen stap voor stap in alle openheid werken aan verdere verbetering van het dierenwelzijn.

Wij vinden dat sport, ontspanning, traditie en vermaak met dieren plezierig moet zijn voor mens én dier en hopen dat deze zienswijze een bijdrage levert aan een duurzaam perspectief voor deze activiteiten.

Deze publiëksuitgave geeft een beknopte weergave. De integrale versie van de zienswijze is beschikbaar op de website van de RDA.

Den Haag, april 2023

Jan Staman, voorzitter

Marc Schakenraad, secretaris-directeur

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

PLEZIER VOOR MENS ÉN DIER?

HET INZETTEN VAN DIEREN VOOR SPORT, ONTSPANNING, TRADITIE & VERMAAK

SAMENVATTING

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

Interview forumvoorzitter Ruud Tombrock

‘Gebruik dieren voor vermaak is niet meer vanzelfsprekend’

Sport, evenementen en tradities met dieren zijn sinds jaar en dag onderdeel van de samenleving. De positie en het welzijn van dieren krijgt de laatste jaren meer aandacht, maar het kan beter. In de zienswijze *Plezier voor mens én dier?* doet de RDA een aantal aanbevelingen. ‘We zien wel degelijk toenemende aandacht voor het dierenwelzijn. We willen dat proces graag versnellen.’

De RDA heeft de zienswijze opgesteld op eigen initiatief. Het onderwerp vloeit voort uit het RDA-onderzoek *Staat van het Dier* (2019). Daarin is duidelijk gemaakt dat de visie op onze omgang met dieren verandert. Mensen gunnen dieren een goed leven zonder onnodige pijn of stress. “Dat heeft ook consequenties voor activiteiten waarbij dieren worden ingezet voor sport, ontspanning, traditie en vermaak. Als RDA vinden we dat we ons daarover moeten uitspreken”, zegt Ruud Tombrock, executive director Europe bij dierenwelzijnsorganisatie Humane Society International. Hij is de voorzitter van het forum dat de zienswijze heeft voorbereid.

Hoe is het forum te werk gegaan? “We zijn begonnen met een inventarisatie van de activiteiten die bij dit onderwerp horen. Dat is een breed scala. Van duivensport en viswedstrijden, tot aan de haan van het Kallemooifeest en levende kerststallen. De rode draad is entertainment; dieren worden ingezet voor ontspanning van mensen. Vervolgens hebben we onderzocht wat de wetenschappelijke literatuur hierover zegt. Daarnaast hebben we gesprekken gevoerd met een aantal organisaties, zoals de Duivensportbond, de Sectorraad Paarden en Sportvisserij Nederland.”

Er is een verandering gaande

Welk beeld is hieruit ontstaan? “We kwamen al snel tot de conclusie dat veel activiteiten jaar in, jaar uit hebben plaatsgevonden zonder veel discussie en belangrijker nog: zonder al te veel aandacht voor het welzijn van de betrokken dieren. Maar er is een verandering gaande, er worden nu meer vragen gesteld”, vertelt de forumvoorzitter. “De aandacht voor dierenwelzijn neemt toe, maar in een aantal sectoren mag dat wel een extra *push* krijgen. De verschillen zijn groot. We zien activiteiten waarbij de verzorging, gezondheid en het welzijn van dieren heel veel aandacht krijgen, bijvoorbeeld bepaalde paardensportevenementen. Er zijn ook evenementen of activiteiten waar er nog nauwelijks aandacht voor is.”

Leidende principes

De vraag is: wanneer doe je het goed voor de dieren? Daarvoor heeft de Raad een aantal ‘leidende principes’ geformuleerd. Tombrock: “De RDA heeft eerder een zienswijze uitgebracht met de leidende principes voor een dierwaardige veehouderij. Wij hebben deze toegepast voor dieren die worden ingezet voor entertainmentdoeleinden.”

Deze komen terug in één van de belangrijkste aanbevelingen. Tombrock: “Wij adviseren iedereen die een activiteit met dieren aanbiedt of organiseert een dierenwelzijnsplan op te stellen; te beginnen bij de sectororganisaties. De principes voor dierwaardigheid kunnen daarbij de leidraad zijn. Zijn de activiteiten niet verenigbaar met deze principes, dan moet worden bekeken hoe en waar de activiteit kan worden aangepast. Als de situatie problematisch blijft, dan kan dat op termijn leiden tot het afbouwen van de activiteit.”

Een andere aanbeveling is het verzamelen en beschikbaar maken van kennis. “Wij denken dat er veel organisatoren van evenementen met dieren echt wel bereid zijn verbeteringen door te voeren, maar dat ze onvoldoende weten wat de impact van activiteiten op het welzijn is. Deze informatie moet gedeeld worden en beschikbaar gemaakt voor iedereen die iets met dieren organiseert.”

Bevoegdheden overheden

De Raad adviseert verder de bevoegdheden voor lagere overheden te verruimen. “Gemeenten kunnen bij het verlenen van vergunningen formeel alleen toetsen op zaken als openbare orde en veiligheid. Ze kunnen een vergunning niet weigeren op basis van dierenwelzijn. Terwijl we wel weten dat gemeenten daarmee worstelen. Dat hebben we eerder in de zienswijze *Dieren in het huis van Thorbecke* opgetekend. Wij zeggen nu: het zou goed zijn als gemeenten de mogelijkheid krijgen om ‘nee’ te zeggen tegen een evenement als het lijden van dieren niet meer in balans is met het plezier voor de mensen.”

Niet meteen afschaffen

De RDA zegt in de zienswijze niet dat bepaalde vormen van sport of vermaak met dieren meteen zouden moeten worden afgeschaft. Waarom niet? “Alle sport- en ontspanningsactiviteiten met dieren vormen een enorme maatschappelijke sector, met enkele miljoenen beoefenaren en talloze organisaties en mensen die hier hun brood mee verdienen. Het kost tijd om hierin zaken te veranderen. We zien gelukkig wel degelijk verbeteringen in bepaalde sectoren en een toenemende aandacht voor het welzijn van de betrokken dieren. We willen dit proces graag versnellen en zouden dit ook graag ook in andere sectoren op gang brengen.”

“De eerste stap is: aandacht voor het dier en de dialoog, en plannen maken voor verbetering. Vervolgens ga je kijken wat daarvan terecht komt. Je verbindt er consequenties aan als blijkt

dat mensen niet bereid zijn om een activiteit te veranderen, terwijl je hebt aangetoond dat het leed voor de dieren aanzienlijk is. Dan moet je zeggen: ‘we denken niet dat deze activiteit in de huidige vorm doorgezet kan worden’. Maar daar gaat dus wel een heel proces aan vooraf.”

Impact op het dier

Tombrock wil niet op voorhand veroordelen, hij wil mensen wel oproepen na te denken over de impact van hun activiteit op het dier. “Ik denk dat veel mensen er relatief weinig moeite mee hebben als een dier kortstondig een beetje stress ervaart als gevolg van een activiteit, als daar tegenover staat dat veel mensen daar plezier aan beleven. Bijvoorbeeld koe-knuffelen op een boerderij. Aan de andere kant van het spectrum zijn er activiteiten waarbij het leed voor het dier heel groot is. Neem maar als extreem voorbeeld: stierenvechten, waarvan vrijwel elke Nederlander zegt: dat willen we niet.

We kunnen veel bereiken als mensen zich actief gaan afvragen: wat kunnen we doen om het welzijn van de betrokken dieren beter te borgen, zodat de negatieve gevolgen van de activiteit worden verminderd en beter in balans zijn met het plezier voor de mens? Met deze zienswijze bieden we hiervoor enkele handvatten. We gaan graag in gesprek met de betrokken sectoren over het vervolg.”

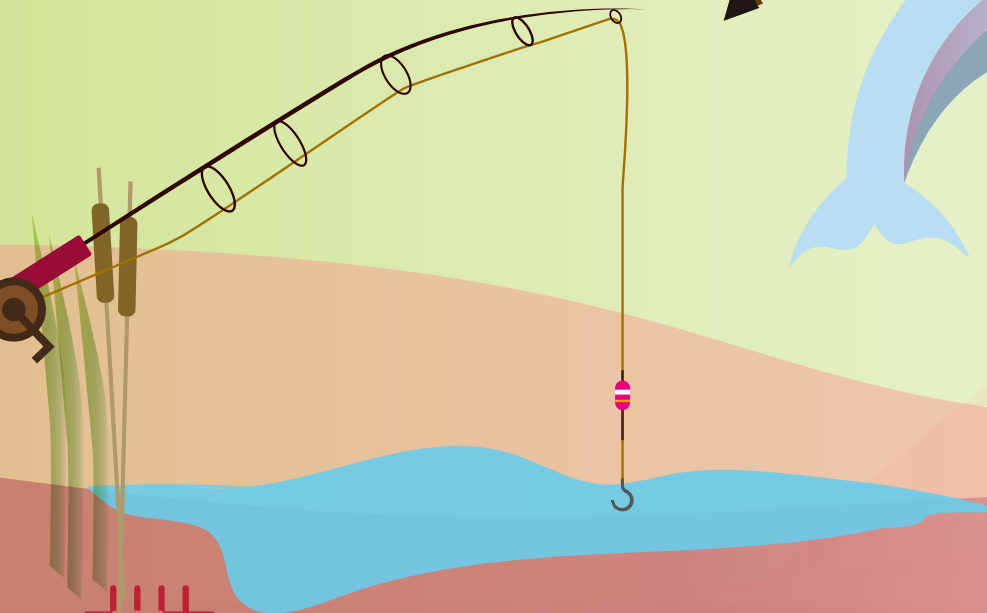
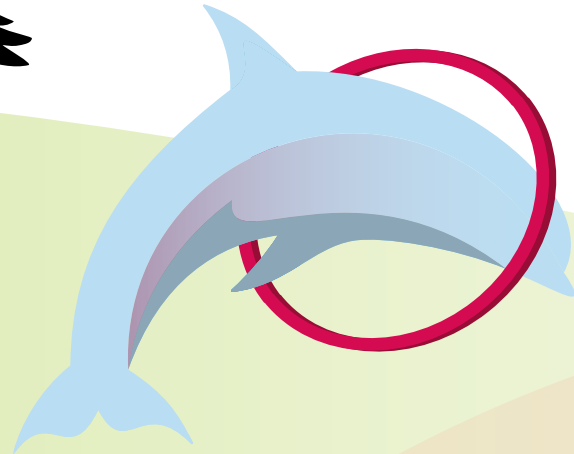
Forumvoorzitter Ruud Tombrock.

Foto: RDA

Zo zorgen we voor plezier voor me

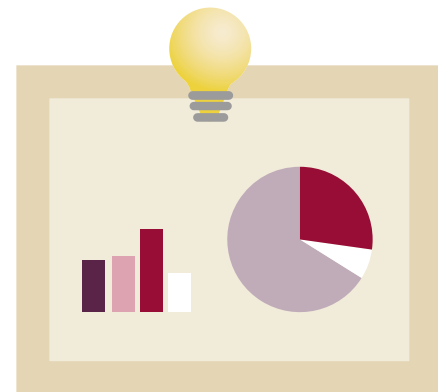
Dieren worden op veel verschillende manieren ingezet voor sport, ontspanning, traditie en vermaak. Hoe kunnen we het welzijn van deze dieren beter waarborgen?

ns én dier

De RDA pleit voor een 'dierwaardige' praktijk en heeft hiervoor zes leidende principes geformuleerd.

Aanbevelingen

- Stimuleer het gebruik van dierenwelzijnsplannen op basis van de leidende principes
- Sta gemeenten toe eisen te stellen aan dierenwelzijn
- Maak kennis beter beschikbaar

Korte weergave van de zienswijze

Achtergrond en aanleiding

Al eeuwenlang worden dieren ingezet bij sporten, spellen, tradities, feesten, evenementen en andere activiteiten. Voor veel mensen vormen deze mens-dieractiviteiten een belangrijk deel van hun identiteit, voor anderen is het dé manier om te ontspannen of sportief bezig te zijn. Bovendien zijn sommige activiteiten verankerd in eeuwenoude tradities. Hoewel men verschillend denkt over dieren, en de meningen flink uiteen

kunnen lopen, lijkt er in de maatschappij tegenwoordig meer betrokkenheid te zijn bij het wel en wee van dieren. Inbreuken op dierenwelzijn worden steeds minder geaccepteerd. Deze ontwikkeling zorgt ervoor dat activiteiten met dieren (opnieuw) tegen het licht worden gehouden. Met deze zienswijze wil de RDA verkennen welke gevolgen die verschuiving in de relatie tussen mens en dier heeft voor de inzet van dieren in sport, ontspanning, traditie en vermaak.

Foto: David Royden Rishworth / Shutterstock

Lossing van duiven voor een wedvlucht.

Vraag

In 2021 heeft de RDA het begrip ‘dierwaardigheid’ geïntroduceerd voor de veehouderij. Dierwaardigheid betekent volgens de RDA dat de intrinsieke waarde van het dier wordt erkend, en dat er wordt voorzien in de basisbehoeften en in een goede kwaliteit van leven. Aan de hand van de zes leidende principes voor dierwaardigheid, die gebaseerd zijn op wetenschappelijke inzichten, kan een situatie worden gecreëerd waarbij het dier een positieve emotionele toestand kan bereiken. In deze zienswijze doet de RDA hetzelfde met dieren die gebruikt worden in sport, ontspanning, traditie en vermaak, en daarom luidt de hoofdvraag: Hoe zien de leidende principes voor dierwaardigheid eruit voor dieren die worden ingezet in sport, ontspanning, traditie en vermaak?

Situatieschets in Nederland

Nederland kent een grote variatie in sporten, spellen, tradities, feesten, evenementen en andere activiteiten met dieren. Van roofvogelshows en levende kerststallen, tot zwientie tikken en postduivenwedstrijden. Deze activiteiten worden georganiseerd en/of beoefend door onder andere verenigingen, particulieren, bedrijven en (dorps)gemeenschappen. Hoe uiteenlopend de activiteiten ook zijn, het primaire doel bij deze activiteiten is vaak plezier en ontspanning bij de mens. Maar wat schuurt er nu?

De hoeveelheid (dierenwelzijns)onderzoek en de beschikbare literatuur verschilt per mens-dieractiviteit. We weten dat sommige activiteiten ook positieve effecten kunnen hebben op het dier en het leven van het dier kunnen verrijken. Echter, bij veel andere activiteiten is het twijfelachtig of het dier positieve effecten ondervindt van de activiteit waaraan het wordt blootgesteld. Het gaat wringen bij situaties waarin de activiteit negatieve gevolgen heeft voor het welzijn van het dier maar de belangen van de mens (commercieel, prestige, vermaak) groot zijn.

De leidende principes voor dieren in sport, ontspanning, traditie en vermaak

De RDA heeft de zes leidende principes die zijn geformuleerd voor een dierwaardige veehouderij, uitgewerkt voor sport en ontspanning.

Erkenning van de intrinsieke waarde en de integriteit van het dier

Intrinsieke waarde wordt door de RDA als volgt ingevuld:

‘De intrinsieke waarde van een dier verwijst naar een eigenwaarde die losstaat van het nut dat een dier voor de mens kan hebben. Respect voor deze eigenwaarde betekent dat belangen van dieren worden meegewogen bij het nemen van beslissingen. Concreet operationaliseert de RDA het respect voor de intrinsieke waarde van het dier door een moreel ver-eiste dat menselijk ingrijpen in het dier of zijn leefomgeving niet leidt tot structurele of substantiële aantasting van dierenwelzijn, dierge-zondheid en integriteit van het dier’ – RDA Denkkader.

Deze weging zou volgens de RDA niet alleen door de overheid, maar ook door de sector meegenomen moeten worden gedurende alle fasen van sport, ontspanning, traditie en vermaak.

Concreet gezien zou dat de volgende implicaties hebben:

- Het dier dient te allen tijde met respect te worden behandeld.
- De activiteit en alles wat daarmee is gemoeid moet passend zijn voor de diersoort, zijn natuur én het individu.
- De activiteit en alles wat daarmee is gemoeid mag geen inbreuk maken op de integriteit (heelheid) van het dier.

Goede voeding

- Het dier dient over een adequate hoeveelheid water en voeding te beschikken, passend voor de soortspecifieke en natuurlijke behoeften.

Goede omgeving

- Blootstelling aan prikkels die door het dier als negatief worden ervaren, zouden tot een minimum moeten worden beperkt.
- Het dier dient toegang te hebben tot passende omgevingscondities zodat het voldoende ruimte heeft om zich op natuurlijke wijze te bewegen en voldoende frisse lucht ter beschikking heeft.

Goede gezondheid

- Het dier dat deelneemt aan de activiteit moet fysiek in staat zijn de activiteit uit te voeren.
- De levensduur van het dier mag niet afnemen ten gevolge van de activiteit en alles wat daarmee is gemoeid.
- Bij activiteiten met een verhoogd risico op letsel of stress is het van belang om professioneel toezicht te organiseren, zodat de activiteit indien nodig kan worden onderbroken en het dier de juiste zorg kan krijgen.

Natuurlijk gedrag (en interacties)

- Het dier moet de vrijheid hebben om te kunnen stoppen met de fysieke activiteit of training zonder dat dit onaangename consequenties heeft.
- Het dier zou in staat moeten zijn zich te onttrekken aan prikkels in de omgeving die het als negatief ervaart.
- Het dier mag niet blootgesteld worden aan geforceerde veranderingen in de sociale omgeving die kunnen leiden tot een inbreuk op het welzijn van het dier.
- Het dier dient alleen blootgesteld te worden aan trainingsmethoden en hulpmiddelen die door het dier als neutraal of positief worden ervaren.

- De personen die in direct contact staan met het dier dienen te beschikken over de juiste kennis, kunde en houding ten opzichte van het dier.

Positieve emotionele toestand

- Als het dier in staat is te reageren op de veranderende sociale en fysieke omgeving kan het dier een toestand bereiken die het als overwegend positief ervaart ('A life worth living'). Deze toestand komt voort uit het voldoen aan alle voorgaande voorwaarden.

Foto: Pixabay

Hengelsport.

Foto: Solar 760L Foto / Shutterstock

Kleindierenshow.

Conclusie en aanbevelingen

Nadelige consequenties voor het dier ten gevolge van sport, ontspanning, traditie en vermaak lijken niet meer als vanzelfsprekend te worden aanvaard in onze maatschappij. De RDA is van mening dat als een dier wordt blootgesteld aan deze activiteiten, aan zes leidende principes moet worden voldaan. Dit om een dierwaardige inzet van de dieren te realiseren. Zijn de activiteiten niet verenigbaar met de leidende principes, dan moet worden bekeken hoe en waar de activiteit kan worden aangepast. Dat kan ertoe leiden dat sommige activiteiten in de huidige vorm niet meer kunnen bestaan en dus zouden moeten veranderen of zelfs zouden moeten stoppen. De RDA wil naar een toekomst toe waar sport, ontspanning, traditie en vermaak plezierig is voor mens én dier. De RDA vindt dat het belang van het dier hier altijd voorop gezet moet worden, zodat dieren alleen nog worden ingezet voor activiteiten waarin zij een positieve staat van welzijn kunnen bereiken en doet daartoe de volgende aanbevelingen:

Aanbevelingen aan de sector

De RDA adviseert sectororganisaties om de impact van hun activiteiten op het dier hebben in kaart te brengen, de pijnpunten te onderzoeken en vervolgens een dierenwelzijnsplan op te stellen aan de hand van de leidende principes die in deze zienswijze zijn gepresenteerd. De RDA vindt het van groot belang dat de dierenwelzijnsplannen vervolgens breed toegepast worden in de sector, en doet daarvoor een beroep op het zelfregulerend vermogen van de betreffende sectoren. De RDA adviseert verenigingen binnen de sector vervolgens praktische verenigingsregels op te stellen (bijvoorbeeld middels statuten en reglementen) om het dierenwelzijnsplan ook goed te verankeren in de verenigingspraktijk.

Activiteiten die op geen enkele manier te verenigen zijn met de leidende principes zouden volgens de RDA op termijn afgebouwd moeten worden. De drie V's kunnen als leidraad fungeren in deze geleidelijke transitie, om op relatief korte

Foto: AB Photographie / Shutterstock

Bij roofvogelshows worden wilde dieren ingezet voor entertainment.

termijn verbetering voor het dierenwelzijn te bewerkstelligen. De drie V's staan voor Vervanging, Vermindering en Verfijning.

Aanbevelingen aan de minister

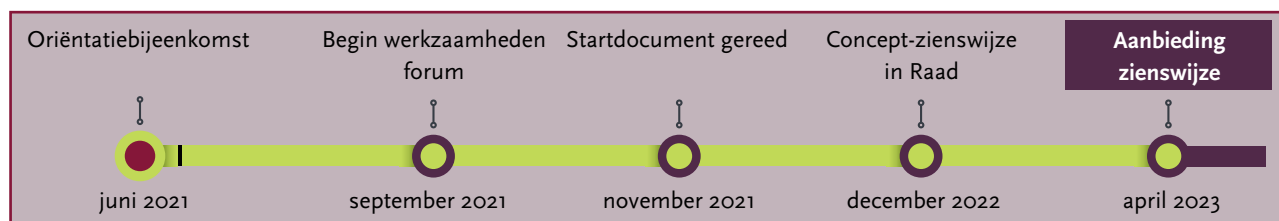
De RDA adviseert de minister om:

- Een registratieplicht in te stellen voor alle organisaties binnen én buiten sectororganisaties die activiteiten aanbieden of organiseren waarvoor dieren worden ingezet ten behoeve van sport, ontspanning, traditie en vermaak.
- Het zelfregulerend vermogen van de sectoren actief te blijven bevorderen door de ontwikkeling van dierenwelzijnsplannen te stimuleren.
- Gemeentenbevoegdheden te geven om voor evenementen vergunning voorwaarden voor dierenwelzijn te stellen, zoals

is aanbevolen in de RDA-zienswijze 'Dieren in het huis van Thorbecke'.

Aanbevelingen aan kennisinstellingen

Ter ondersteuning van het maatschappelijk debat adviseert de RDA onderzoeksinstellingen om kennis over dieren in sport, ontspanning, traditie en vermaak verder te ontwikkelen. De RDA constateert dat de beschikbare literatuur versnipperd en soms moeilijk te vinden is. Een (virtueel) kenniscentrum zou per activiteit de bevindingen van (nationaal én internationaal) wetenschappelijk onderzoek kunnen verzamelen, bijhouden en beschikbaar stellen, zodat sectororganisaties en overige een plek hebben waar ze te rade kunnen gaan.

Bijlage

Samenstelling forum en de Raad

Forum

Deze zienswijze van de Raad voor Dierenaangelegenheden is voorbereid door een forum bestaande uit de Raadsleden drs. R.A. (Ruud) Tombrock (voorzitter), W.T.A.A.G.M. (Ted) van den Bergh, prof. dr. ir. T.B. (Bas) Rodenburg, mr. drs. J. (Jan) Staman, dr. N. (Nienke) Endenburg, drs. G. (Gerrit) Hofstra, dr. L.J.A. (Len) Lipman, drs. F. (Frank) Verstappen en P. (Priscilla) Paulussen (Jong RDA).

Het forum is bij hun werkzaamheden ondersteund door Secretaris-directeur ir. M.H.W. Schakenraad en de commissie-secretarissen dr. T.J. (Tamara) Bergstra (tot maart 2022), D. (Daniëlle) Hartman MSc (vanaf maart 2022) en L. (Luca) Stolze MSc van het RDA-stafbureau.

De concept zienswijze is ter beoordeling voorgelegd aan de Raad en aan Jong RDA. Deze zienswijze is daarmee een product van de hele Raad.

Schape en andere landbouwhuisdieren figureren in levende kerstallen.

Foto: Pixabay

Hondenrennen.

De RDA bestond op 1 april 2023 uit de volgende leden:

Prof. dr. J.J.M. van Alphen

Dr. ir. G.B.C. Backus

J.P. van den Berg

W.T.A.A.G.M. van den Bergh

Dr. B. Bovenkerk

Dr. J.J.L. Candel MA

Drs. H.R. Chalmers

Prof. dr. ir. G.M. van Dijk

Dr. N. Eendenburg

Prof. dr. R. Gehring

Drs. D. van Gennep

Prof. dr. M.A.M. Groenen

Prof. dr. S. Haring

Prof. dr. ir. L.A. den Hartog

A.L. ten Have-Mellema

Prof. dr. ir. J.A.P. Heesterbeek

Drs. G. Hofstra

J.A.M. Huijbers

Prof. dr. A. van Huis

Prof. dr. ir. B. Kemp

Prof. dr. M.F.M. Langelaar

Dr. L.J.A. Lipman

Drs. F.E. Rietkerk

Mr. C.W. Ripmeester

Prof. dr. ir. T.B. Rodenburg

Dr. M.C.Th. Scholten

Hoynck van Papendrecht Prof. dr. Y.H. Schukken

Ir. G.C. Six

Drs. M. Slob

Prof. dr. G.R. de Snoo

Mr. Drs. J. Staman (voorzitter)

Dr. ir. J.W.G.M. Swinkels

Drs. R.A. Tombrock

Prof. dr. ir. J.C.M. van Trijp

Dr. H.A.P. Urlings

Dr. J.B.F. van der Valk

J. van de Ven

Drs. F.A.L.M. Verstappen

Mr. Dr. J. Vink

Secretaris-directeur van de Raad is Ir. M.H.W. Schakenraad

2023, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag

© Sommige rechten zijn voorbehouden / Some rights reserved
Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals
vastgelegd in de Creative Commons licentie Naamsvermelding
3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie
<http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/nl/>

Redactie en productie:

Bert Kleiboer

Foto omslag:

Pieter Sorber / Shutterstock

Foto's binnenwerk:

Copyright vermeld bij de foto

Infographic:

VormVijf

Opmaak en drukwerk:

Xerox/Osage, Den Haag

Raad voor Dierenaangelegenheden

Bezuidenhoutseweg 73

2594 AC Den Haag

www.rda.nl

RAAD VOOR DIERENAANGELEGHENEDEN

Bij de productie van deze samenvatting is gebruik
gemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship
Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat
de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is
het papier 100% chloorvrij gebleekt en 100% gerecycled.